

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

І.Г. Черваньов

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПРО НАЙСКЛАДНІШЕ В ГЕОГРАФІЇ – ДОСТУПНОЮ МОВОЮ

О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова, І.О. Пилипенко, В.В. Яворська

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ГЕОГРАФІЇ: ЛАНДШАФТНА ОБОЛОНКА ЗЕМЛІ. ДОВКІЛЛЯ: НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. Херсон: Гельветика. 2018. 348 с.

За часи незалежності українські географи, окрилені можливістю досліджувати територію України як суверенної держави, здійснили декілька вагомих наукових проєктів. З'явилась низка значних узагальнюючих досліджень М.В. Багрова, М.Д. Гродзинського, Г.І. Денисика, В.М. Пашенка, Л.Г. Руденка, Г.І. Рудька, В.М. Петліна, О.І. Шаблія, роботи яких достатньо широко відомі науковій громаді. Натомість, серед них бракує робіт, які б, широко охоплюючи сучасні методологічні засади географії (як, наприклад, 4-томна монографія В.М. Петліна)¹, залишались у об'ємі, доступному для навчального процесу безпосередньо.

Навчальний посібник, про який йдеться у рецензії, відповідає цим досить суперечливим умовам. Саме на цьому тлі рецензент має намір коротко оцінити новітнє навчальне видання, яке різко контрастує з методологічними посібниками попередніх років, у яких переважно йшлося про академічні дискусії щодо понятійного апарату певної географії (фізичної чи економічної), залишаючи поза прицільною увагою сучасні й майбутні проблеми географії як комплексної неподільної науки про Оселю людства. Отже, назва посібника привертає увагу насамперед тим, що прокламує розгляд методологічних засад географії: не фізичної, не суспільної, тим більше не якоїсь окремої гілки – географії загалом, як це вже намагалися зробити попередники².

Слід вважати, що наступний текст відповідає цій думці - йдеться про географію як проблемно орієнтовану науку про Оселю людства, тобто більше всього подібно до інвайронментології (про що свідчить і текст наприкінці вступного розділу, де автори пишуть про світову інвайронментологію й більш загальну інверонменталістику (с. 21-22). У заголовку досить несподівано, після двокрапки, написано: «ландшафтна оболонка Землі. Довкілля». Без пояснення поняттям «ландшафтна оболонка» заміщено широковживане «географічна оболонка». Надалі поняття «ландшафтна оболонка» трактується як провідний стрижень усієї географії. Це викликає питання щодо його коректності. Ландшафтну оболонку лише на «суходільному» рівні можна розглядати як базисну категорію розмитого поняття «довкілля», тому що поза нею залишаються Світовий океан (2/3 земної поверхні), світова проблема глобального клімату та інші процеси глобальних змін, які містять, серед інших, і певну географічну сутність, проте у випадку такої заміни вона втрачається. До того ж, додамо багатозначність інтерпретацій ландшафту (за М.Д. Гродзинським), що надає й географії суттєвої розмитості.

Стисло, але критично розглянемо основний текст посібника. Він чітко структурований у 4 розділи, зміст яких поділено на підрозділи (яких разом є 12), і кожний з них – на 3-5 параграфи (лише в одному випадку їх 8). Така організація викладу зручна і для викладача, і особливо для студента. Сама стратегія викладу логічна – від найбільш фундаментальних засад ландшафтної оболонки Землі до природокористування.

¹Петліна В.М. Теорія природних територіальних систем: монографія. У 4-х томах. Том 1. Загальнотеоретичні і загальнометодологічні основи природних територіальних систем. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка. 2016. 564 с.

²Сонько С.П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: монографія. Київ: Ніка-центр, 2003. 288 с.

Як зазначено у *Вступі* (с. 15), «ландшафтна оболонка Землі і довкілля виступають фундаментальними категоріями сучасної географічної науки: поняття ландшафтна оболонка представляє «теоретичний стрижень географії, а довкілля - її прикладний і конструктивний *інваріант*» (виділено рец.). Навряд чи можна застосувати цей термін до понять неусталених і таких, що динамічно змінюються.

У *розділі I*, згідно з цією парадигмою, автори характеризують понятійно-концептуальний апарат географії загалом, завершуючи його параграфом III.8, який мав би, за назвою, охарактеризувати дві величезні проблеми – структурної перебудови світового господарства і нової наукової картини Світу. Цей текст (всього 6 сторінок!) містить лише певні штрихи, розмиті контури величезної загальнолюдської (тобто не лише наукової, тим більше не лише географічної) «проблеми з проблем», де географії слід вишукувати свою нішу (навіть у авангарді – адже це можливо!), проте не «замахуючись» на все і скрізь.

У *розділі II* «Ландшафтна будова земної оболонки» наведено фрагменти історії ландшафтознавства в класичному природничо-історичному та модерністському - антропогенно-соціально-культурологічному сенсах, відаючи перевагу останньому. Це викликає позитивне сприйняття сучасним читачем. На жаль, у цій частині викладу лише незначне місце посідають фундаментальні праці М.Д. Гродзинського (2007, 2014). Беззаперечно, на це заслуговує й підручник В.М. Петліна «Конструктивне ландшафтознавство» (2004), які є суттєвими здобутками національної географічної школи. У заголовках автори не зовсім послідовні, зокрема стосовно назв розділів «Ландшафтна будова земної оболонки» та «Ландшафтна організація земної поверхні», що, на думку рецензента, суперечить і назві посібника, і його змістові, де ландшафтна оболонка поняття ширше, ніж «ландшафтна будова» та «ландшафтна організація». В навчальному посібнику слід було б якось виструнчити цю низку понять, які у авторів претендують на парадигмальний статус. У позитивному ж сенсі зазначимо, що автори досить обґрунтовано навели і проілюстрували на картах, які відповідають, на нашу думку, постмодерновій концепції ландшафту, антропогенно-техногенні формування (за Г.І. Денисюком).

У *розділі IV.3* піднято тему ландшафтних засад розселення населення та ландшафтно-архітектурної систематики (за О.Ю. Дмитруком), які поступово завойовують позиції й спроможні надати суспільно-значущого імпульсу розвитку «новій» географії. Наприкінці розгляду в цьому параграфі коротко розглянуто концепції геосистеми (чомусь без згадки про фундатора поняття В.Б. Сочаву) і без чіткого розмежування понять «ландшафт» та «геосистема» як суттєво несинонімічних. Актуальна для суспільного іміджу географії концепція культурного ландшафту добре, що зачеплена, проте викладена не аргументовано і, можна сказати, побічно. Натомість, саме вона надає знання про специфічний географічний об'єкт.

Автори гарно структурували й змістовно виклали методологічні засади природокористування. Це не дивно, бо перший з авторів професор О.Г. Топчієв є у цьому відношенні беззаперечним авторитетом і не лише серед географів. Родзинкою цього викладу, який вирізняє його від низки робіт на цю тему і географів, і економістів, і ідеологів інженерної практики природокористування, є спрямованість на поглиблене відображення території як інтегрального ресурсу (рис. 8) та висвітлення конкурентних видів природокористування (рис. 9). Рецензента засмучує лише те, що належно не відображено поняття нематеріального природокористування, що має бути основою цілих галузей господарювання в постіндустріальній реальності, про які йдеться далі. Автори дорікають картографам за відсутність у атласах змістовних блоків щодо природокористування. Проте слід зазначити, що у цьому відношенні є прогрес, не помічений авторами посібника, – картографічне забезпечення природокористування надає Національний атлас України, регіональний Атлас Криму, системно узгоджений комплекс карт для територіального управління на прикладі Черкаської області. Ці (й деякі інші) картографічні твори такої глибини, що можуть слугувати окремим предметом розгляду як вагомий методологічний здобуток географії.

Уперше для навчальної літератури показано місце й значення Національної екологічної мережі як природного каркасу екологічної безпеки та раціоналізації природокористування. Можливо, тут занадто перебільшено (для методологічної роботи) фактографічний багаж, проте це виправдовується новизною й актуальністю комплексної проблеми, яка нині має несприятливий фон для її успішної реалізації.

Дуже переконливими є постановка і виклад питання територіальної організації виробництва (раніше у науковому сенсі цю проблему також детально розглядав О.Г. Топчієв). Тут наведено не тільки методологічне підґрунтя чи не найважливішої (і для людства загалом, і для географії зокрема) проблеми екологічної безпеки – від утопічних уявлень С. Доксіадіса 80-х рр. ХХ ст. до глибокого економічного обґрунтування економічного сенсу ефективності витрат на захист довкілля та доказу взаємозалежності між економічними витратами та втратами на потребу екобезпеки (рис. 16-18). Цей метод, який в економіці має назву «витрати-випуск», свого часу зробив переворот у цій науці, надавши їй виключного прагматизму, потім його почали застосовувати у ресурсознавстві, натепер його слід серйозно освоювати новим поколінням географів-прагматистів, з легкої руки авторів посібника. Без такої доказової бази навряд чи можливо переконати господарників у корисності для стану й ефективності територій і господарських об'єктів заходів з екологічної безпеки.

Одним із важливих для географа й економіста є підрозділ «Географічне ресурсознавство», який надає спільному для цих галузей прикладному напрямкові рис наукової проблеми. На жаль, залишаючись на позиціях визначення природних умов і ресурсів О. Мінцем (ще у 70-ті рр. ХХ ст., с. 213 посібника), автори не звернули увагу на сучасне бачення умов і ресурсів в інформаційному (нематеріальному) аспекті: бальнеологічних, краєзнавчо-рекреаційних, історико-культурних. Адже це той інноваційний аспект сучасної комплексної географії, який диктує потребу в новітньому баченні сучасного предмета ресурсознавства.

Суттєвим здобутком посібника інноваційного значення є концепція каркасів антропогенно-техногенних навантажень, якій справедливо надано певного значення. По-новому виглядає методологічне осмислення понятійно-концептуальної системи «земна поверхня-територія-земля» як шлях актуалізації просторового потенціалу комплексної географії, а також території як фундаментального поняття (це дійсно інваріант!) географічної науки (нагадаємо про онтологічну сутність поняття «територія», виразно показану Е. Алаєвим і розвинуту в дослідженнях «Нової» географії³).

У наступному розділі розглянуто питання територіальної організації суспільства та її проявів у плануванні території. Це типово міждисциплінарна проблема, навколо якої гуртуються (інколи конкуруючи) географія, соціальні науки, перш за все урбаністика, містобудування, аграрна наука, які мають не лише власні інтереси, але й різні управлінсько-проектувальні інституції. Автори посібника досить переконливо розглядають територіальну організацію суспільства, надаючи йому рангу об'єктивного закону (прямо у назві параграфу ІХ.І), який на наступній сторінці (с. 263) називається законом геопросторової організації життєдіяльності суспільства. Вважаємо, що автори могли б підсилити ранг цього закону, прибравши два останні слова його назви. Адже і організація довкілля теж підлягає певному закону як у статичному поданні (геосистеми тощо), так і динамічно – як єдиний географічний процес, який за А. Григор'євим має чітку організацію. Але цих питань автори уникають.

У подальшому тексті автори виходять за рамки методологічного посібника і практично викладають зміст важливого розділу суспільної географії, що ними не передбачалося, судячи з попереднього викладу.

Наступна частина посібника має глибоко авторський характер. І це надає йому переконливості з огляду на те, що відомо про участь авторів у здобутках геопланування, а також географічного обґрунтування рекреаційної діяльності. Саме тут автори надали пильної уваги нематеріальним ресурсам (критично зазначалось, що їх упущено у попередньому розділі з ресурсознавства). Тут є багато чого, що дає підстави розглядати розділ як наукову монографію. Звісно, що для методологічного посібника це є беззаперечним «плюсом» і певною мірою взірцем для наслідування у посібниках університетського рівня.

Узагальнення

Як зазначалося на початку рецензії, вона замислена як критичний аналіз. Через це певні позитивні характеристики, які властиві посібникові й були визначені рецензентом у його ж експертизі для видавництва, тут не згадано. Адже критичні зауваження мають значення не стільки для цього накладу

³Л.Г. Руденко, Є.О. Маруняк, І.Г. Черваньов «Come on!» Географія: актуалізація на тлі світових трендів. Український географічний журнал. 2018, № 2. С. 17-25. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2018.02.017>

(300 прим.) чи для двох університетів, де працюють автори, а насамперед для подальшої роботи над наступним, сподіваємось, більш тиражним виданням, з відповідною коректурою форми й змісту, вже у статусі підручника. З огляду на це, до тих часткових зауважень по тексту додамо декілька загальних зауважень, які, можливо, авторам варто взяти до уваги:

- відсутність чіткого розмежування того, що існує (онтології), і його пізнання (гносеології) у різних моделях і ситуаціях, без чого навряд чи можна пояснити множинність відображень одного й того самого натурального об'єкта у різних його поданнях (моделях, класифікаціях, оцінках, картах);

- відсутність викладу методологічних засад сучасного пізнавального процесу щодо ландшафтної оболонки найсучаснішими інноваційними засобами дистанційного зондування та обробки геоданих з використанням геотехнологій;

- ігнорування світових та регіональних інвайронментальних проблем і проектів, які, як правило, мають географічний аспект; адже від їх визнання й комплексної географічної інтерпретації залежить, крім успіху їх розв'язання, імідж географії: «Глобальні зміни», «Світовий океан», «Глобальні кліматичні зміни» тощо;

- список літератури, який практично не дає уявлення про сучасну географію, зокрема, літературних надбань авторів провідних методологічних позицій, у тому числі згадуваних у тексті. Через це текст виглядає як істина в останній інстанції від авторів, нагадуючи шкільний підручник. Натомість, продовжується освітній процес, у межах якого для географів створюються нові науково-освітні напрями й спеціальності, унікальні навчальні дисципліни; формуються й виникають нові кафедри, тобто є намагання надати географічній освіті вищого щаблю певної відповідності вимогам сучасного постіндустріального суспільства. Одним зі шляхів його є осмислення наукового арсеналу географії, у тому числі по відношенню до сучасних загальнолюдських і специфічних для України проблем довкілля, у вирішенні яких, як неодноразово підкреслювали і мотивували наші лідери, географія має відігравати провідну роль.

Загальний висновок

Попри наявні й частково зазначені проблемні питання й недоліки, рецензований навчальний посібник можна оцінити позитивно як помітну подію в освітянському просторі вітчизняної географії. Його написано мовою, легкою для читання й сприйняття тексту. Сподіваємося на наступне оновлене видання – вже під грифом підручника.

Рецензія надійшла до редакції 14.01.2019

Л.І. Зеленська

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

АТЛАС-МОНОГРАФІЯ

PAUL ROBERT MAGOCSI. HISTORICAL ATLAS OF CENTRAL EUROPE.

University of Toronto Press. Toronto Buffalo London, 2018. 275 с.

Представлений на рецензію перевиданий та розширений за змістом «Історичний атлас Центральної Європи» можна назвати атласом-монографією, яка складається з таких змістових частин:

1. Інноваційні текстові матеріали, адаптовані до сучасних історичних трактувань, що були апробовані автором впродовж тривалої наукової роботи у закладах Європи, США, Канади.

2. Картографічні розробки, загальна кількість карт складає – 89.

Виданий Атлас охоплює часові межі з початку п'ятого століття до 1990-х та початку 2000-х років. В ньому вміщено карти країн: Польщі, Чеської Республіки, Словаччини, Угорщини, Румунії, Словенії,